

Kommegene ve Suriye Bölgesi Mozaiklerinde Yerel Özellikler ve Yabancı Etkiler: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

Barış SALMAN*

Mosaics found in Commagene and Syria Region are works of a large period from The Hellenistic Period to Late Roman/Byzantine Period. For example while the mosaics found in Samosata (Samsat), the capital of Commagene mostly dates to Late Hellenistic Period, a mosaic pavement was found belonging to Byzantine Period in the same settlement. 3rd century A.D mosaics of Edessa (Şanlıurfa) the capital city of Osroene region are attractive with their local iconographies as well as includes foreign elements. It is also observed on the samples founded in the Haleplibahçe excavation in the late mosaics of the region. It is possible to make similar predictions according to some samples in other settlements of the region. In this study, local characteristics of the mosaics are going to be identified, be compared with the samples in other settlements and foreign effects and characteristics be evaluated.

Keywords: Antioch, Commagene, Mosaic, Osroene, Samosata, Syria

Giriş

Euphrates'in batısında yer alan Kommegene Bölgesi, Kahramanmaraş, Adıyaman ve Gaziantep illerini kapsamaktadır. Bölgede kurulan krallığın en parlak günleri I.Antiokhos'un (MÖ. 69-36) hükümdarlığı sırasında yaşanmıştır (Başgelen 1998: 23). Krallığın en önemli yerleşimi ve aynı zamanda başkenti Samosata'da Nimet Özgüç başkanlığında yapılan kazılarla ortaya çıkarılan Geç Hellenistik Dönem saray kalıntısının döşeme mozaikleri ile (Özgüç 1985; Özgüç 1986; Özgüç 1988) Samosata'nın kuzeyinde yer alan Arsemeia'daki mozaikler Hellenistik Dönemdir. Perre; Adıyaman şehir merkezinin 5 km uzaklığında yer alır. Kommegene bölgesinin önemli şehirlerinden olan Perre'nin (Erarlan 2005: 16-18) mozaikleri olasılıkla MS. 3. yüzyıl sonrasının üretimleridir. Perre şehri günümüzde Adıyaman Müze Müdürlüğü'nün başkanlığında kazılarak araştırılmaya devam etmektedir (Erarlan et al. 2011). Son zamanlarda Kahramanmaraş şehir merkezinde, Germanicia kentinin geç antik çağ döneminden kesitler sunan mozaikler Kahramanmaraş Müzesi Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kazılarla gün ışığına çıkarılmaktadır (Camcı 2010: 28-29). Böylece Kommegene Bölgesinin farklı yerleşimlerinde farklı dönemlere ait mozaikler, Hellenistik Dönemden Geç Roma/Bizans Dönemine kadar olan süreçte örnekler sunar.

Euphrates'in Doğusunda kalan Osroene bölgesi, merkezi Edessa (Şanlıurfa) olmak üzere, Mesudiye, Birtha, Karrhae ve Sarrin yerleşimlerinden oluşmaktaydı (Ross 2001: fig. 1,1). Seleukoslardan sonra Osroene'de kurulan yerel krallık MÖ. 132'den, MS. 244 yılına kadar zaman zaman Part ve Roma'nın isteklerine göre hareket eden bir anlayışla buranın bağımsız bir bölge olarak idare edilmesini sağlamıştır (Salman 2008a: 103). Osroene mozaiklerinin çoğunluğunu Edessa örnekleri oluşturur. Şehrin MS. 3. yüzyıla ait özgün karakterli mezar mozaikleri sayısal olarak çoğunluktadır. Son zamanlarda ortaya çıkarılan Haleplibahçe'deki mozaikler ise daha geç tarihli üretimlerdir (Aydemir et al. 2008; Aydemir et al. 2009). Şehrin geç tarihli başka bir mozaiği ise bugün Şanlıurfa müzesinde sergilenmektedir. Edessa dışında Birtha (Bingöl 1997: 131-134) ve Sarrin'de (Balty 1990) ele geçen tekil örnekler bölgenin diğer mozaik örnekleridir. Bu veriler altında Osroene bölgesinde mozaik üretiminin MS. 3. yüzyıldan Geç Roma/Bizans Dönemine kadar olduğunu söylemek mümkündür.

Kuşkusuz Suriye Bölgesinin, bugün Türkiye sınırlarında yer alan Antiokheia şehri mozaik sanatı açısından en önemli yerleşimdir. Orontes üzerinde yer alan şehrin mozaikleri MS. 2. yüzyıldan, MS. 5.-6. yüzyıllara uzanan

* Yrd. Doç. Dr. Barış Salman, Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kırşehir/Türkiye.
E-posta: bsalman@ahievran.edu.tr

geniş zamana yayılan üretimlerdir (Levi 1947). Bunlar dışında Orontes yakını Apamea ve kültürel anlamda Edessa ile benzeşen Palmyra'nın mozaikleri bölgesel kimlik ve batıdan gelen etkilerin değerlendirilebileceği örnekler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Kommagene

Samosata M.Ö.69 yılında Kommagene Krallığının merkezi olmuştur (Özdoğan 1977: 120). Şehir, MÖ. 38'de Marcus Antonius tarafından işgal edilir. Ancak Kommagene kralı yerinde bırakılır, böylece krallıkta ilhak edilmez. Kommagene Krallığı ve merkezi Samosata MS. 72 yılında Roma tarafından kontrol altına alınır ve krallığa resmen son verilir (Serdaroğlu 1977: 20). Samosata höyüğünde 1938 yılındaki Karl Dörner ve Rudolf Naumann tarafından yapılan ilk ayrıntılı araştırmalardan (Dörner-Naumann 1939) sonra 1964 yılında Theresa Goell ilk kazı çalışmasını gerçekleştirmiştir. Nimet Özgüç başkanlığında 1978 yılında başlatılan kazılar 1987 yılına kadar sürmüştür. Şehirde Hellenistik Dönemin sonlarında büyük eserler yaptırmış olan I. Antiokhos'un (MÖ. 69-36) babası Mithridates Kallinikos'un (MÖ.100-70) yaptırdığı tahmin edilen sarayın kazısı 1982 yılında başlamış ve kazılar bitene kadar buradaki çalışmalar devam etmiştir (Özgüç 1986: 301; Özgüç 1988: 291-294; Salman 2008b: 20). Saray ilk bakışta peristilli bir evi düşündürse de peristili oluşturacak sütunlar ele geçmemiştir. Yapının Oda 1 olarak adlandırılan bölümünün zeminini oluşturan mozaik döşeme gerek emblemadaki sahnesi gerekse geniş bordür kompozisyonuyla Hellenistik Dönem özelliklerini yansıtır (Zoroğlu 2000: 75-83). Oda 1 ya da Balıklı Oda olarak tanımlanan bölümde yer alan bugün Adıyaman Müzesinde yer alan bu mozaik müze envanter kayıtlarına göre 460x365 cm ölçülere sahiptir. 9 parçaya kesilen döşemin emblema kısmı 122x40 cm boyutlarındadır. Müze teşhirinde yer alan kısmı döşemenin emblemasını da içeren 137x220 cm lik kısmıdır. Döşemenin bordür detaylarına ait diğer sekiz parça müzenin deposunda yer almaktadır. Emblemanın tam ortasında, emblemanın yüksekliği ölçüsünde yani 40 cm. boyunda bir sivri dipli ticari amphora yer alır. Amphoranın her iki yanında ise antitetik bir şekilde yer alan iki adet hareketli yunus balığı yer alır. Sarı ve kahverengi tonlardan oluşan yunusların yüzgeçleri kırmızı tondadır (Bingöl 1997: 110, fig. 24,2). Her ikisinin de ağızları yarım açık şekilde betimlenmiştir. Açık olan ağızlarında diş detayları beyaz küçük tesseralarla sağlanmıştır. Bu şekildeki görüntüleri onların vahşi birer balık olabileceğini de düşündürmektedir (Bingöl 1997: 110). Sağdaki yunusun gözüne denk gelen bölüm tahrip olmuştur. Ancak diğerinde siyah renkli konturlanmış göz yuvası ve yine siyah yuvarlak ve nispeten parlak bir tessera ile göz bebeği verilmiştir. Emblemadan sonra yaklaşık 20 cm.lik bir alan söz konusudur. Bu alanda, uzun ve kısa kenarlarda emblemadaki sahneye benzer sahneler söz konusudur. Uzun kenarlardan, emblemadaki balıkların üst kısmına denk gelen bölüm döşemenin en ağır tahribatının yer aldığı bölümdür. Burada sadece balıklardan birinin kuyruk kısmı seçilebilmektedir. Diğer uzun kenarda yine karşılıklı iki balık bu sefer bir palmet süsünün aralarına alarak verilmiştir. Balıklar burada yeşil, kahverengi ve beyaz renktedir. Sağdaki balık kuyruk kısmını yukarı kaldırmakta ve diğer düz bir şekilde duran balığa göre daha hareketli görülmektedir. Buradan döşemenin ilk bordürü olan dalga kuşağına geçilir. Dalgalar 16-17 cm. yüksekliğinde ve siyah renktedir (Resim 1).

Kommagene'nin diğer Hellenistik Dönem mozaik örnekleri Samosata'da yaşayan kral ve onun eşrafına ait bir "Hierotheison" yani kutsal mezarlık bölgesi olan Arsemeia'dır. Şehrin efsanevi kurucusu Kral I. Antiokhos'un (M.Ö. 69-36)

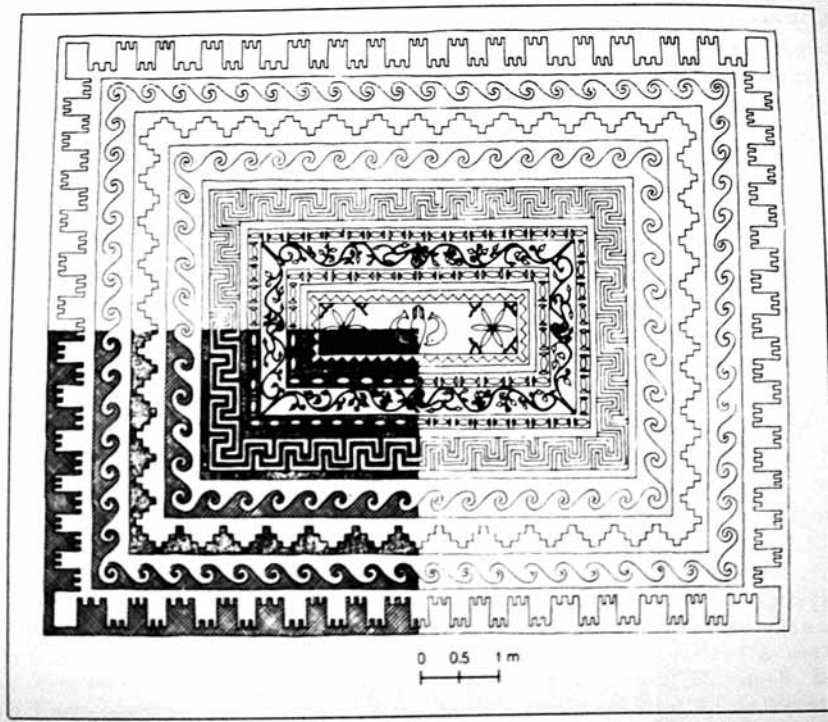
Resim 1
Hellenistik Devir Balıklı Mozaik,
Samosata (Foto. B. Salman)

atası Arseme'stir.¹ Kral 1. Antiokhos'un babası Mithradates Kallinikos (M.Ö. 100–70) zamanında burada bir hierothesion meydana getirilmiştir.² Arsemeia'daki mozaikler platonun batı tarafındaki Hellenistik Dönem tören mekanlarında bulunmuştur. Buradaki iki tören odasında zeminler mozaik döşeme ile kaplıdır. Bunun dışında F.K. Dörner ve ekibi bu mekanların hemen yanı başlarında iki küçük mozaikli alan daha tespit etmiştir. Mozaik döşemelerin hiç biri tam olarak ele geçmemiştir. Bir numaralı tören alanındaki, rekonstrüksiyon'u yapılan mozaik döşeme, 10. 87 x 9. 22 m. Ölçülerindedir (Dörner 1999: 188). Diğer tören alanının zeminindeki mozaik 13.85 x 14. 62 m. lik bir alanı kaplamaktaydı. Buradaki mozaığın sadece kenar bordürlerine ait bazı parçalar ele geçmiştir. Emblema kısmında nasıl bir sahne olduğu bilinmese de, yine yunus balıklı bir sahnenin olması yüksek bir ihtimaldir (Bingöl 1997: 106–107) (Resim 2).

Samosata'daki sarayın odalarını kaplayan mozaikler ile Arsemeia mozaikleri belirtildiği üzere Kommagene Bölgesinin Hellenistik Dönemine ait döşeme örneklerini ortaya koyar. Samosata'ki kazılar bittikten sonra höyük tamamen sular altında kalır ve sonraki dönemlere ait olası mozaikler ortaya çıkarılamaz. Dolayısıyla Roma Dönemine ait örnek yoktur. Ancak Zeugma'da ele geçen iki mozaik üstünde Samosata'lı Zosimos adlı ustanın imzası vardır. Mozaiklerden birinde kahvaltı yapan kadınlar varken diğerinde Aphrodite'nin doğuşu anlatılmaktadır (Başgelen-Ergeç 2000: 45). Böylece her ne kadar Samosata'da Roma Dönemi örneği mozaik döşeme olmasa da Zeugma için mozaik üreten ustaların varlığı ortadadır. Böylece en azından Roma Döneminde Samosata'da mozaik üretimin gerçekleştirildiği, ustaların varlığına dayanılarak söylenebilir.

1 Yazıtlarda kralın atası Arseme tarafından şehrin kurulduğu yazılıdır. "Tükenmez kaynaklardan beslenen çift memesinin ortasında Nymph Nehri'ni barındıran bu Arsemeia'yı benim atam Arseme kurdu.....", "Yörenin tabiat şartlarına uygun olarak iki yakalı bir şehir oluşturdu ve lütfedip oraya Arsemeia adını verdi....." Bkz. Dörner 1999: 156.

2 "Babam Kral Mithradates Kallinikos, Arsemeia'nın kenar semtlerinden birinde, yörenin en güzel yerini ayırarak bu hierotheison'u kendi öz bedeni için adadı ve ataların onuruna düzenlenen yarışlarda herkes tarafından 'Güzel yenen' (Kallinikos) diye övülen harikulade vücudunu bu dünyaya vakfetti, ruhun ölümsüz özünü tanrıların ebedi evine yükseltti." Dörner 1999: 156.

Resim 2
Hellenistik Devir Mozaïği,
Arsemeia (Dörner 1999: fig. 56)

Samosata'daki bir adet Bizans Dönemi mozaïği yukarıda bahsedilen bahsedilen saray yapısı dışında bulunmuş, tek geç dönem örneğidir. 1983 yılında Adıyaman Müzesine taşınan mozaik, büyük bir ihtimalle İmparator Justinianus Dönemine aittir. Bu döşeme Justinianus Döneminden kalma yapı kalıntıları arasında ele geçmiştir (Özgüç 1985a: 444). 1690 envanter numaralı mozaik 120x170 cm boyutlarındadır. Mozaïğin envanter bilgilerinde yazan geometrik motifler müzede bulunan mevcut halinde ayrıca in situ fotoğraflarında gözükmez. Mozaïğin detaylarına bakıldığında sahnenin de önemli bir kısmı kayıptır. Figüratif olan döşemenin üstünde, ortada uzun bir kıyafet içinde ayakta ve tam cepheden bir insan figürü ve etrafta hayvanlar yer alır.

Kommegene Bölgesinin bir başka önemli yerleşimi olan Perre antik kenti, buradaki tatlı su kaynağı ile ünlenmişti. Şehir başkent Samosata ile Melitene arasındaki antik yol üzerinde yer almaktaydı (Erarşlan 2005: 16). Bugün Örenli (Pirin) mahallesinde bulunan antik kentin mozaiklerinin ortaya çıkarılanlarının bir kısmı Adıyaman Müzesinde sergilenirken, şehirde Müze Müdürlüğü başkanlığında 2001 yılında beri (Erarşlan 2005: 16-18) yapılan kazılarla bunlara yenileri eklenmektedir (Erarşlan et al. 2011: 368, fig. 12-13). Müzede apsisli bir mekana ait oval formda ve aynı döşemeye ait olduğu düşünülen iki parça Perre mozaïği yer alır. Bu parçalar yaklaşık 325x160 cm. ebatlarındadır. Çok renkli olarak yapılan mozaik döşemeler hareketli ve canlı bir görünüm arz etmektedir. Açık havada geçen sahnelerde hayvanlar ve bitkiler yer almaktadır. Bunlar dışında müzede Perre mozaiklerine ait oldukları düşünülen parçalar vardır. Müzede apsisli iki döşemede dahil toplam on üç parça mozaïğin Perre işi olduğu düşünülmektedir. Perre mozaiklerinin M.S. 4.-5. yüzyıla ait oldukları düşünülmektedir (Salman 2008b: 23). Son zamanlardaki kazılarda ortaya çıkarılan toplamda 12x13 m.lik alanı kaplayan mozaik, henüz mimari konteksti tam olarak anlaşılamayan bir yapının tabanına döşenmiştir. Yapının odalarındaki döşemelerde, floral sahneler ve hayvanlar betimlenmiştir (Erarşlan et al. 2011: 368). Henüz tam tarihlendirilmemeseler de özellikleri bakımından MS. 5.-6. yüzyıla işaret etmektedirler (Resim 3).

Resim 3
Perre Mozaïği (Foto. M. Alkan)

Osroene

Osroene bölgesinin merkezi ve başkenti Edessa, bölge mozaiklerinin sayısal anlamda çoğunluğuna sahiptir. Şehrin Orhay olan adını Edessa olarak değiştiren Seleukoslar'dan³ yönetimi MÖ. 132 yılında ele geçiren yerel krallık, şehrin dolayısıyla tüm Osroene'nin Roma hakimiyetine kadar bölgesel kimliği içinde yaşamasını sağlamıştır (Salman 2008a: 103). Edessa mozaikleri'nin çoğunluğunu bölgeye özgü arkosoliumlu mezarların tabanlarını süsleyen MS. 3. yüzyıla ait örnekler oluşturur (Colledge 1994: 190). Oldukça özgün özellikler gösteren bu mozaiklerde çoğunlukla mezarın sahibi ve onun aile fertlerinin resmedildiği sahneler yer alır. Aile mozaiklerinin dışında iki adet Orpheus mozaïği ile bir adet yeniden doğuşu sembolize eden Phoniks kuşunun betimlendiği mozaik bu mezarlarda tespit edilmiştir. Ne yazık ki çok az sayıda günümüze ulaşan bu mozaiklerin önemli bir kısmı J.B. Segal tarafından 1950'li yıllarda tespit edilmiştir (Segal 2002: 68). Günümüze ulaşmış az sayıdaki Edessa Mezar Mozaïği, Şanlıurfa Müzesi (Salman 2007a: 47-48, fig. 1-2) ile İstanbul'da Arkeoloji Müzesi (Drijvers-Healey 1999: 163-165; Salman 2008b: 25-26, fig. 10) ve Aya İrini Kilisesindeki örneklerdir (Salman 2008b: 27-30 fig. 13-15). Bunlar dışında Yurt dışındaki bazı müzelerde (Örneğin; Dallas Sanat Müzesi (ABD), Louvre Müzesi (Fransa), Adalaide Sanat Galerisi (Avustralya)) ve koleksiyonerlerin elinde bulunan örnekler mevcuttur (Örnek olarak bkz. Desreumaux 2000). Edessa Mezar Mozaiklerinin en önemli özelliklerinden biri üzerlerindeki Süryanice yazıtlardır. Bu yazıtlarda mezar sahibi ile ilgili bilgi verilmekte, bazı örneklerde bununla birlikte mezarın dolayısıyla mozaïğin tarihi de yazılmaktadır (Yazıtlar için bkz. Drijvers-Healey 1999). Yine figürlerin başlarının üzerinde isimleri de yazılmaktadır. Aile mozaiklerinde yerel giysiler içinde betimlenen figürler cepheden tasvir edilmişlerdir (Dunbabin 1999: 173). Bir fotoğrafımsı gibi düzenlenen aile mozaiklerinde figürlerin ciddi pozları ve hiyerarşik düzenleme dikkat çekicidir

3 Şehrin açık tarihi Seleukoslar döneminden itibaren, "Edessa" adı ile ortaya çıkmaktadır. Bundan öncesi için Arap ve Süryani kaynaklarından alınan bilgiler, şehrin Edessa adından önce "Orhay/Urhay" olarak anıldığını işaret etmektedirler. Arap kaynaklarında geçen Al-Rahha ismi de Urhay'ın Arapçaya geçmiş halidir. Bir Süryani kaynak olan, Bar-Bahlul'un (10. yy) Süryanice-Arapça sözlüğünde geçen "DM" epiteti Al-Rahha şehrinin adı olarak tanımlanmıştır. bkz. Harrak 1992.

Resim 4
Aile Portresi Mozaïği,
Edessa (Segal 2002: fig. 1)

(Resim 4) (Salman 2007: 75; Salman 2008: 123). Üzerlerinde yazıtlardan kesin tarihli iki Orpheus Mozaïğinden biri kayıptır (Segal 1959: 155-157), diğeri ise Dallas Art Museum'da sergilenir (Healey 2006; Salman 2008c: 110). Orpheus mozaiklerinde hayvanlar üst üste dizilmişlerdir. Yine MS. 3. yüzyıla ait bir mozaikte bu sefer bir aileyi oluşturan bireylerle beraber, figürlerin üzerlerinde yer alan yazıtlardan okunduğu üzere, Zeus ikonografilerine uygun olarak betimlenmiş Maralaha ve Hera betimlemeleri yer alır. Aynı mozaikte Prometheus'un cansız bedenlere ruh vermesi işlenmiştir (Resim 5) (Bowersock 2001: 411-416).

Edessa'da ele geçen mozaiklerden bugün Şanlıurfa Müzesinde sergilenen 240x270 cm boyutlarındaki döşeme de evcil ve yabani hayvanlar açık havada bir arada tasvir edilmişlerdir. Mozaik üzerindeki hayvanlar hareket halindedirler ve birbirlerinden bitkilerle ayrılan sahnelerde her biri tek başına tasvir edilmiştir. Bu mozaik olasılıkla şehrin kuzey nekropolündeki bir mezarın tabanında ele geçmiştir (Salman 2007a: 50-52). Mozaïğin stili diğerk mezar mozaiklerine benzemez. İşlenen konu ve sanat üslubu açısından farklıdır. Betimsel özellikleri ile batı üslubundadır. Özellikleri bakımından Edessa'nın diğerk mezar mozaiklerinden daha geç bir tarihi vermektedir. Dolayısıyla bu döşeme MS.4.-5. yüzyıla ait olmalıdır (Resim 6).

Edessa'nın MS. 5. yüzyıl ve sonrasına ait Geç Roma Dönemine ait mozaikleri ilgili örnekler Haleplibahçe Mevkii'nde ortaya çıkarılan ve halen araştırılmaya devam eden mozaiklerdir. Balıklıgöl'ün kuzeyinde yer alan Haleplibahçe'de kentsel tasarım projesi kapsamında yapılan çalışmalar neticesinde rastlanan taban mozaikleri ile ilgili 2006 yılında başlatılan çalışmalar Şanlıurfa Müze Müdürlüğü tarafından sürdürülmektedir (Aydemir et al. 2008: 1-7; Aydemir et al. 2009: 11-18). Kazıyı yürütenler tarafından büyük olasılıkla bir saray ya da villaya ait olan mozaiklerde (Aydemir et al. 2008: 4; Aydemir et al 2009: 12) açık havada

Resim 5
Maralaha Mozaïği, Edessa
(Bowersock 2001)

Resim 6
Hayvan Mozaïği, Edessa
(Foto. B.Salman)

Resim 7
Haleplibahçe Mozaïği
(Aydemir vd. 2008: fig. 5)

geçen ve çoğunlukla figüratif sahneler oldukça renkli olarak tasvir edilmişlerdir. Geometrik desenler dışında bu yapıya ait mozaiklerde Amazonların av sahneleri, aslan ve kuş tasvirleri ilk sezondaki çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır (Aydemir et al. 2008: 2-4, fig. 1-7). Daha sonraki çalışmalarda ise yapının 8 nolu odasında Ktisis (Aydemir et al. 2009: fig. 1-2), 9 nolu odada Zebra Mozaïği (Aydemir et al. 2009: fig. 4), apsisli koridorda ise Akhilleus'un bekleliğinden Troia Savaşına götürülüşüne kadarki süreç resmedilmiştir (Aydemir et al. 2009: fig. 5-7). Haleplibahçe Mozaiklerindeki figürlerin işleniş ve zeminde uygulanan teknik bu mozaiklerin MS. 5.-6. yüzyıla ait olduklarını göstermektedir (Aydemir et al. 2008: 7; Aydemir et al. 2009: 18) (Resim 7).

Osoene Bölgesindeki başka bir yerleşim olan Mesudiye, Edessa'nın güneyinde Euphrates üstünde bulunmaktadır. Yerleşimle ilgili tarihsel hiçbir bilinen yoktur. Burada 1899 yılında Von Oppenheim tarafından tespit edilen mozaik döşeme bugün yok olmuş olsa da çeşitli yayınlarda geçmektedir.⁴ Buradaki mozaïğin boyutları tam olarak bilinmemektedir. Panelin ölçüsü 166x140 cm. dir. Mozaik gördüğümüz kadarıyla beyaz zeminli bir sahneye sahiptir. Bu sahnede üç figür yer alır. Figürler dışında sahnede doldurucu başka bir motif yer almaz. Ortadaki figür nehir tanrısı Euphrates'tir. Edessa mozaiklerinde olduğu gibi figürün adı başının hemen yanında Süryanice olarak yazılmıştır. Yazıtta "Euphrates Kral" yazmaktadır (Drijvers-Healey 1999: 200). Kenardaki iki figürün de isimlerinin yazıyor olması gerekiyordu. Ancak bu kısımların tahrip olduğu düşünülmektedir. Nitekim K. Parlasca bazı yazıt izlerinden bahsetmektedir (Parlasca 1983: 267). Döşemede ayrıca bir de Yunanca yazıt vardır. Bu yazıtta mozaïğin yapıldığı tarihte yazmaktadır. Yazıt şöyledir: "*Nehir Kralı Euphrates. Barnabion'un oğlu Eutyches bunu yaptı. 539(M.S. 227-228)*". Anlaşıldığı üzere mozaik üzerinde hem tarih hem de sanatçı imzası yer almaktadır.

Edessa'nın Güneybatısında yer alan BIRTHA, Euphrates Nehri üstünde yer almaktaydı. Zeugma'ya oldukça yakın olan şehirde ele geçen iki mozaik parçası üstünde Herakles'in işlerinden detaylar yer almaktadır. Bu parçalar muhtemelen Herakles'in on iki işinin anlatıldığı büyük bir mozaïğe aittir. İstanbul Arkeoloji Müzesinde yer alan bu parçalardan ilki 153 cm. yüksekliğinde ve 73 cm.

4 Aksoy 2007: 84-85; Balty 1981: 369-371, pl. 12, 1; Cumont 1917: 250; Drijvers-Healey 1999: 200-201; Levi 1947: 394-395; Parlasca 1983.

genişliğindedir. Genç sakalsız Herakles Nemea aslanını tutmakta ve onu silahsız bir şekilde öldürmeye çalışmaktadır. Aslandan geriye yeleleri ve pençeleri kalmıştır. Doğal ortamda geçen bu mücadele sahnesinde resim sanatının inceliklerini görmek mümkündür. Figürlerin, ışığın geliş açısına göre oluşmuş gölge detayları verilmiştir. Işık gölgeler, vücudun mücadelenin vermiş olduğu şekilde hareketlenmeleri ve derinlik, perspektif gibi teknik detayları görmek mümkündür. Diğer parça 153 x 154 cm. ebatlarındadır. Burada Herakles sakallı olarak işlenmiştir. Hesperia ağaçlarında elma toplarken görülen Herakles'in göğsü üstünde kılıcının kını yer almaktadır (Bingöl 1997: 131, 134). Parçalar MS. 3.-4. yüzyıla aittir (Resim 8).

Yerel Özellikler, Yabancı Etkiler ve Karşılaştırma

Kommagene mozaiklerinin buluntu merkezleri olan Samosata, Arsemeia, Perre ve Germanicia yerleşimlerindeki döşemeler tüm bölgede Hellenistik Devirden Geç Roma/Bizans Dönemlerine kadar mozaik üretiminin gerçekleştiğini göstermektedir. Samosata ve Arsemeia'nın Hellenistik Devir Mozaikleri stil olarak birbirlerine aynı özellikler taşıdığı gibi bu çağ'daki, başta Pompeii (Dunbabin 1999: fig. 57) ve Delos (Dunbabin 1979: 268) olmak üzere batıdaki bazı merkezlerin mozaikleriyle benzerdir. Samosata Sarayı Balıklı oda mozağında emblema sahnesinde yer alan ortada sivri dipli ticari amphora ve yunus balıklarının yer aldığı deniz içi manzarası, Hellenistik Dönem sanatında sıkça kullanılan sahnelerdendir.⁵ Ancak buradaki mozaiklerin batıdaki örneklerle karşılaştırıldığında en belirgin benzerliği, mozaiklerdeki genel düzenleme, teknik ve bordür kompozisyonları üzerinedir. Samosata ve Arsemeia mozaiklerinde birden fazla süsleme elementinin oluşturduğu geniş bordür kompozisyonu ve ortada nispeten küçük ama dikkat çekici sahnesiyle emblema yer almaktadır. Böyle bir genel düzenleme içinde emblemada küçük, hatta yunus balıklarının uzuv detaylarında çok daha küçük olan tesseralar emblemadan sonra bordür kompozisyonlarında giderek büyüyen bir form göstermektedir. Öyle ki emblemada, yunus figürlerinde en küçük tessera 0,2 cm iken bordürde 2 cm yani on kat büyüktür. Benzer bordür kompozisyonlarına Pergamon (Bingöl 1997: fig. 68), Pompeii (Dunbabin 1999: fig. 57) (Resim 9) ve Delos (Dunbabin 1999: fig. 34) mozaiklerinde rastlamaktayız. Balıklı oda mozağında emblemada yer alan yunuslar ile Delos Yunuslar evi mozağindeki yunuslar karşılaştırıldığında belirgin farklar görülmektedir. Aslında Samosata ve Delos'taki yunuslar, ağızlarının açık yapılması dişlerinin gösterilmesi ile vahşi bir görünüm içindedirler (Resim 1). Ancak başta göz yapıları olmak üzere genel anatomik yapıda farklılıklar görülürken, belirgin bir şekilde

Resim 8
Herakles Mozaği, Birta (Foto. B. Salman)

Resim 9
Hellenistik Devir Mozaği, Pompeii
(Dunbabin 1999: fig. 57)

5 Hellenistik Dönemin beyaz zeminli seramikleri üzerinde yunus balığı ve amphora motiflerine rastlamaktayız. Bu beyaz zeminli seramikler, Batı Anadolu'da Menderes Bölgesi, Delos, İskenderiye, Kyrenaika, Kırım, Kıbrıs, Samos, Tarsus ve Antiokheia gibi farklı coğrafyalarda ele geçmiştir. Bkz. Gürler 1994: 29-30; Dolayısıyla Hellenistik Dönem sanatında bölgesel farklılıklara rağmen belirgin bir standart sağlanmıştır. Natüralist motiflerin sıkça kullanıldığı dönemin genel sanat anlayışı içinde yer alan çelenk, müzik aletleri amphora, yunus balıkları, sarmaşıklarla çevrili vazolar, rozetler ve girdanlar mozaik sanatına da yansımıştır.

Delos yunusları daha hareketli ve detaylıdır. Samosata saray mozağında belirttiğimiz bu özellikler Arsemeia'daki mozaikler içinde geçerlidir. Dolayısıyla Kommagene'nin Hellenistik Devir mozaiklerinde yerel özelliklere rastlanmaz. Suriye'nin güneyinde, Filistin yakınlarındaki Masada'daki (Balty 1981: fig. III-1) Hellenistik Dönem mozaiklerinin de özellikle bordür kompozisyonları ve genel düzenleme açısından burada saydığımız özellikler içinde olduğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak Hellenistik Dönemde oluşan genel sanat anlayışı doğu ve batıda benzer bir şekilde mozaiklere yansımıştır.

Samosata, Arsemeia ve Suriye'de Masada'da rastlanan Hellenistik Devir Tesellatum mozaikleri dışında bu bölgelerde başka Hellenistik Devir mozaığı yoktur. Burada ele alınan bölgelerde yerel özellikler MS. 2. yüzyıldan sonra belirginleşirken, yabancı etkilerde söz konusudur (Dunbabin 1999: 160; Şahin 2007: 73).

Perre kenti mozaikleri bugün kazılarla araştırılmaya devam etmektedir. Bugüne kadar ele geçen mozaiklerin hepsi açık havada, floral ve hayvanların yer aldığı mozaiklerdir. Bunun dışında geometrik desenlerde Perre'de kullanılmıştır (Resim 3) (Erarslan 2011: 368). Oldukça canlı, hareketli ve renkli olan Perre mozaiklerindeki görüntülerin benzerleri Germanicia mozaiklerinde de izlenmektedir (Camcı 2010: 28-29). Kommagene mozaikleri ile ilgili yapılacak tespitlerden biri de, bu bölge mozaiklerinin Hellenistik Dönemden Geç Roma/Bizans Dönemlerine kadar hep doğal olmasıdır. Hellenistik Devirdeki deniz manzaralı, yunus balıklı mozaikler ile geç dönemlerde çeşit çeşit hayvanların betimlendiği, floral sahneler canlı renkli ve hareketlidir. Bölgenin doğal manzaralı mozaikleri geleneksel bir konu bütünlüğü sunmaktadır.

Antiokheia, Suriye bölgesinin en çok mozaik buluntusu veren şehridir. Princeton Üniversitesinin burada gerçekleştirdiği kazılarla ele geçen birçok mozaik döşeme, şehrin önemli bir üretim merkezi olduğunu ortaya koymuştur. Mozaikler ev, hamam, kilise ve mezar gibi yapılarda ele geçmişlerdir. Mozaiklerin ortaya çıkarılmasından sonra tespit edilen üç evrenin ilk ikisi MS. 115 ve 526 yıllarındaki depremler, üçüncü evre ise MS. 540 yılındaki Pers yağmasıdır (Levi 1947; Şahin 2007: 73). Antiokheia mozaikleri klasik konulara sadık kalan, dekoratif elemanlardaki görsel yaklaşımın vurgulandığı Hellenistik sanat geleneğinin devamıdır (Dunbabin 1999: 161). Mozaiklerdeki figüratif paneller Hellenistik emblematları hatırlatmaktadır (Rüstemoğlu 2002: 21). Örneğin Antiokheia'daki Nereid mozaiklerinde doğal mekanlarda, arka planlarda deniz canlıları yer almaktadır. Bu görüntü kompozisyonu yabancı etkiler göstermekte, Pompeii resimlerindeki manzaraları hatırlatmaktadır. Antiokheia mozaiklerinde geometrik motifler daha yüzeysel yapılırken figürlerin yapılışı oldukça itinalıdır (Resim 10) (Şahin 2007: 74).

Kuşkusuz yerel özelliklerin en belirgin olduğu mozaikler Osroene Bölgesindedir. Bölgenin başkenti Edessa'nın mezarlarında ele geçen mozaiklerin kesin tarihli en erken örneği MS. 194 yılına ait bir Orpheus mozağıdır (Healey 2006; Salman 2008: 54; Salman 2008a: 104). Tarihli olan örnekler MS. 3. yüzyılın ortalarına kadar üretilen Edessa Mezar Mozaikleri Suriye Mozaikleri içinde bölgesel özellikler gösteren en özgün eserlerdir. Bu mozaiklerin yerel özellikleri özetlemek gerekirse figürlerin gerçekçi ve geleneksel süslü giysileri ile betimlenmeleri en dikkat çekici özellikler olarak söylenebilir (Dunbabin 1999: 173). Erkeklerin giysileri baştan aşağıya bütünlük teşkil etmektedir. Dizlere kadar inen üst giysi ve bunun altındaki şalvar benzeri pantolon; üçgen tokalı arkası açık ayakkabılar ya da botlar ile tamamlanan kıyafetler bölgenin geleneksel açıdan en çok özellik gösterdiği Pers etkilerini taşır (Leroy 1957: 334). Saygın poz içindeki kadınların yüzleri açıktır. Başları bugünde bölgede kullanılan "köfü" denen

Resim 10
Okeanos ve Thetis, Antiokheia
(Foto. B. Salman)

başlığın üstünde aşağı sarkan örtüyle örtülüdür. Bol nakışlı ve süslü uzun kollu tunikler giyen kadınların giysileri sol omuzda bir tokayla tutturulmuş yerlere kadar uzanan üst giysileri geleneksel özellikler taşır (Segal 2002: 74). Mozaikler üzerindeki tüm figürler rahat yüz hatlarına sahip, ağızları kapalı ve iri gözlüdür. Figürlerin kalın ve koyu konturlara sahip olması, cepheden tasvir edilerek katı bir frontalite ortaya koyması ayrıca aynı hizada resmedilerek perspektif ve derinlik gibi özelliklerin olmayışı oldukça belirgin yerel özellikleri ortaya koyar. Mezar mozaiklerindeki bir başka yerel özellik ise zeminlerin beyaz olarak düzenlenmesi ve hiçbir şekilde doldurma motifi kullanılmamasıdır (Resim 4). Aynı döneme ait bir döşeme ise konusal anlamda ve bazı figürlerin işlenişinde yabancı etkiler içindedir. Kalabalık sahneli bu mozaikte başrolde bölge tanrılarından Maralahe vardır.⁶ Hellen mitolojisinde cansız bedenlere ruh verilmesi olayının anlatıldığı mozaikte Maralahe'nin yanında Hera yer alır. Hera'nın yanındaki elindeki zaman çemberiyle görülen Prometheus'tur. Bu üç kutsal kişiliğin isimleri Süryanice olarak başlarının yanında yazılıdır. Bu üç kutsal kişiliğin yanında olasılıkla karı-koca olan kadın ve erkek yer alır. Alt sahnede pelerinli ve başındaki kanatlarından tanıdığımız Hermes, ruhu sembolize eden Pyske'yi cansız bedenlere doğru uzatmaktadır. Sahnede bir de eros yer alır (Bowersock 2001: 411-416). Figürlerin üst sahnede aynı hizada yapılması, kalın konturlu olarak düzenlenmesi, kapalı ağızlı ve iri gözlü yapılmaları yerel özellikleri gösterir. Ancak konu Hellen mitolojisinden alınmadır. Buna paralel olarak bölgesel tanrı Maralahe'nin, Zeus'un Hellen ikonografilerine uygun olarak betimlenmesi

6 Edessa yakınlarında Sumatar ya da Soğmatar olarak bilinen önemli bir dini merkez yer alır. J.B.Segal, yaptığı çalışmalar sonucu buradaki yapıları tanımlayarak yayınlamıştır. Burada ele geçen yazıtlarda adı yer alan Maralahe, bölgenin en önemli tanrılarından. Bkz. Segal 1953: 97-119.

ayrıca diğer giysili figürlerin de batılı özellikler içinde olması yabancı etkilerin bir göstergesidir (Resim 5). Yine Roma mozaiklerinde sıkça rastlanılan figürlerin gölgelerinin verilmesi ayrıca sanatçının derinlik hissini oluşturması Roma mozaiklerindeki özelliklerden etkilendiğini göstermektedir. Konusal anlamda bir benzerine Shahba-Philipopolis'te (Blázquez 2008: fig. 18) rastladığımız Maralaha mozaığının elimizde olan görüntüsünde bordür süslemeleri yoktur. Ancak Edessa'nın diğer mezar mozaiklerindeki bordür süslemeleri Antiokheia (Cimok 2000) ve Zeugma'daki (Önal 2002) mozaiklerde de gördüğümüz Severuslar Döneminin genel özellikleri içindedir. Dolayısıyla Edessa Mezar Mozaiklerinin bordürleri gerek kompozisyon gerekse süsleme elemanı açısından yerel özellik göstermezler (Colledge 1994: 190.). Edessa mezarlarında ele geçen tek figürsüz döşeme üzerinde dört uçlu yıldızlar yer alır. Döşeme bu gün görülmeyen yazıtına göre M.S. 224 yılına tarihlenir (Drijvers-Healey 1999: 184). Benzer motiflerin yer aldığı bir mozaik döşeme MS. 3. yüzyıla tarihlenen Zeugma'da Danae Evi'nde ele geçmiştir (Önal 2009: 56-57, fig. 2).

Edessa Mezarlarında ele geçen iki adet Orpheus mozağindeki figürlerin işlenişi tamamen yerel özellikler gösterir. Kesin tarihli olan Orpheus Mozaiklerinde Dallas Müzesindeki MS. 194 yılına tarihlenir (Healey 2006; Salman 2008c: 110). Kayıp olan ise MS. 228 yılına aittir⁷. Orpheus ve hayvanların sahnedeki yerleştirilmelerinde derinlik ve perspektifin olmaması da geleneksel özelliktir. Bunun yerine üst üste dizilmiş olan hayvanlar merdiven perspektifi içindedir. Bu düzenleme yerel bir özellik gibi gözükse de Yunanistan'dan Sparta'da ele geçen MS. 3. yüzyıla ait bir Orpheus mozağında benzer bir düzenleme söz konusudur (Waywell 1979: 302, fig. 42).

Osroene bölgesinde Edessa dışında ele geçen kesin tarihli ve MS. 227-228 yıllarına ait Mesudiye mozağında Euphrates nehrinin personifikasyonu yer alır. Mozaikte hem süryanice hem de Yunanca yazıtların birada kullanılması batılı ve doğulu özelliklerin birarada olması açısından önemlidir. Euphrates'in ve Drijvers ve Healey'e göre Suriye Bölgesi ve Mezopotamya'yı sembolize eden (Drijvers-Healey 1999: 200) figürlerin Greko-Romen tarzda işlenmesi yabancı etkiler gösterirken, figürlerin cepheden yapılması ve beyaz zeminde doldurma motiflerinin kullanılmaması yerel özellikler gösterir. Mozaığın etrafında çeşitli geometrik bezemeler yer almaktadır. Ancak bunların en belirginini mozaığın sahnelerini çevreleyen motiftir. Bu motif örgü süsünün farklı bir versiyonudur. Anadolu mozaiklerinde çok sık yer almayan bu motifin benzerlerine İtalya'da rastlanır (Décor I: 118). Euphrates nehrinin personifikasyonunun yer aldığı bir örnek Kuzey Anadolu'da Paphlagonia Bölgesinde yer alan Hadrianopolis şehrinde ele geçmiştir. Buradaki mozaik MS. 6. yüzyıla tarihlense de (Lafli 2007: 51, fig. 1) figürün konturlarının kalın yapılması, cepheden, kapalı ağızlı, ciddi ifadeli ve iri gözlü olması bu dönem Suriye Bölgesi mozaiklerini hatırlatmaktadır. Bu durum akla gezici ustaların varlığını getirmektedir (Şahin-Şahin 2006: 176).

Şanlıurfa Müzesinde yer alan ve üzerinde hayvanların açık havada resmedildiği mozaik stil özellikleri açısından mezar mozaiklerinden farklıdır. Mevcut ölçüleri 240x470 cm olan döşemede evcil ve yabani hayvanlar bir arada tasvir edilmiştir. Döşemin tabanı beyaz olarak doldurularak fon oluşturulmuştur. Hayvanların tasviri için birbirlerinden bitkilerle ayrılan ya da sınırlanan sahneler oluşturulmuştur. Toplam altı adet hayvan her sahnede tek başlarına tasvir edilerek her birinin bağımsız olduğu izlenimi yaratılmıştır. Her hayvan sırt kısımları karşılıklı gelecek şekilde düzenlenmişlerdir (Salman 2007a: 50-53) (Resim 6). Konu ve sahne düzenlemesi açısından benzerine Erzincan Altıntepe'de (Can 2009:

7 Mozaikte bulunan yazıttaki tarihi M. Luther MS. 252 olarak okumuştur. Bkz. Luther 1999.

fig. 8) gördüğümüz hayvan mozağindeki tek yerel özellik zeminde doldurma motiflerinin olmamasıdır. Bunun dışında hayvanların hareketli yapısı ve ışık-gölge ile bordürler yabancı etkiler içindedir. Erzincan-Altıntepede'ki mozağın zemininde kullanılan gül goncası (Le Décor I: fig. 219c, f) motifi MS 5.-6. yüzyıl mozaiklerinde sıkça görülür. Edessa Hayvan mozağında zeminin boş bırakılması yerel özellik yanında tarihleme açısından da önemlidir. Edessa hayvan mozağındaki bitkilerin daha yüzeysel yapılması da buna eklenince bu mozağın biraz daha önceye tarihlemek mümkündür. Gül goncası motiflerinin yer aldığı Sadberk Hanım Müzesinde sergilenen bir mozaik döşeme Osroene bölgesindedir. Mozaik üzerindeki figürler koruyucu özelliği olan Azizos ve Monimos'tur. Hellen mitolojisindeki Dioskurlara benzeyen bu kutsal kişilikler mozaik üzerinde cepheden tasvir edilmişlerdir. Yüz işlenişleriyle bölgesel özellikler gösterirler.

Geç Roma/Bizans Dönemi Edessa mozaiklerinin en önemli örnekleri Haleplibahçe mozaikleridir. Burada ele geçen mozaiklerden kuşlu mozaikte ördek ve leylekler betimlenmiştir. Mozağın zemininin düz beyaz olarak düzenlenmesi yerel özellik olarak değerlendirilebilir. Stil olarak Antiokheia'daki bir örneğe (Campbell 1938: fig. 15) benzeyen kuşlu mozaikte çanak şeklinde çiçekleri olan bitkiler farklılık ortaya koymaktadır (Aydemir et al. 2008: 2, fig. 3). Haleplibahçedeki bir başka mozaikte mozaik sanatında çok sık karşılaşmadığımız Hellen mitolojisinin kadın savaşçıları olan Amazonların av sahnesi yer almaktadır. Mozağın sahnesinde dört amazon avlanmaktadır. Amazonların isimleri Yunanca yazılıdır (Aydemir et al. 2008: 3-4, fig. 5-8). Sivri başlıklı amazonların yüz işlenişleri ve kıvrıkcık saçları bölgesel özellikleri yansıtmaktadır (Resim 7). Haleplibahçedeki Amazon Mozağının konusal ve figürlerin özellikleri bakımından oldukça benzeri Apameia'dandır (Balty 1995: fig. XXIV, 1-2). Bunun yanında Antokheia'daki Yakto Mozağı stil olarak benzerlik taşımaktadır (Cimok 2000: 251-253). Haleplibahçe Amazon mozağının zemininde uygulanan kavisli teknik, bölgesel olarak Edessa'nın diğer bir Geç Roma/Bizans Dönemi örneği olan Azizos ve Monimos mozağında görülmektedir. Bunun dışında Kommagene'den Perre ve Germanicia Mozaiklerinde de benzer teknik kullanılmıştır. Aynı dönemden İstanbul'daki Büyük saray mozağı sahnedeki figürlerin stilleri benzerlik göstermezken, zemin tekniği aynıdır (Jobst et al. 1997: fig. 22).

Kaynaklar

- Aksoy 2007 E. Aksoy, “Severan Mosaics of Antioch A Stylistic Study”, M.Şahin (ed.), III. Uluslar arası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyumu, Bursa, 79-92.
- Aydemir et al. 2008 N. Aydemir – H. Karabulut – N. Dervişoğlu, Haleplibahçe 2007 Yılı Mozaik Kurtarma Kazısı”, M. Şahin (ed.), Geçmişten Günümüze mozaik Köprüsü: 4. Uluslararası Mozaik Sempozyumu, Gaziantep, 1-7.
- Aydemir et al. 2009 N. Aydemir – H. Karabulut – N. Dervişoğlu, “2007 yılında Bulunan Haleplibahçe Mozaikleri”, M. Önal – M.S. Yılmaz (ed.), AIMC XI. Uluslararası Mozaik Kongresi, Gaziantep, 11-18.
- Balty 1981 “La mosaïque antique au Proche-Orient I. Des Origines à laTétrarchie”, ANRW 12/2, 347-429.
- Balty 1990 J. Balty, La Mosaïque de Sarrîn (Osroène), Paris.
- Balty 1995 J. Balty, Mosaïques antiques du Proche Orient, Basançon.
- Başgelen 1998 N. Başgelen, “Kommagene Krallığı”, N.Başgelen (ed.), Tanrılar Dağı Nemrut, İstanbul.
- Başgelen – Ergeç 2000 N. Başgelen – R. Ergeç, Belkıs/Zeugma, Halfeti, Rumkale A Last Look at History, İstanbul.
- Bingöl 1997 O. Bingöl, Malerei und mosaik der antike in der Turkei, Mainz am Rhein.
- Blázquez 2008 J.M. Blázquez “Der Einfluss der Mosaiken des vorderen Orients auf hispanische Mosaiken am Ende der Antike”, JMR 1-2, 7-31.
- Bowersock 2001 G. W. Bowersock, “Notes on the New Edessene Mosaic of Prometheus”, Hyperboreus 7, 411-416.
- Camcı 2010 H.Ö. Camcı, “Hepimizin Şehri Maraş”, Gezin 45, 21-37.
- Campbell 1938 W.A. Campbell, “The Forth and Fifth Seasons of Excavations at Antioch-on-the-Orontes: 1935–1936”, AJA 42/2, 205–218.
- Can 2009 B. Can, “Erzincan Altıntepe Church with Mosaic”, JMR 3, 5-13.
- Cimok 2000 F. Cimok, Antioch Mosaics, İstanbul.
- Colledge 1994 M.A.R. Colledge, “Some Remarks on the Edessa Funerary Mosaics”, CMGR IV, 189-197.
- Cumont 1917 F.Cumont, Études Syriennes, Paris.
- Décor I C. Balmelle – M. Blanchard-Lemee – J. Christophe – J.-P. Darmon – A.M. Guimier Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, Le décor géométrique de la mosaïque romaine I: Répertoire graphique et descriptif des compositions lineaires et isotropes, Paris, 1985.
- Desreumaux 2000 A. Desreumaux, “Une Paire de Portraits sur Mosaïque avec leurs Inscriptions Édesséniennes”, Syria 77, 212-215.
- Dörner 1999 K.F. Dörner, Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları, Vural Ülkü (çev.), Ankara.
- Dörner – Naumann 1939 F. Dörner – R. Naumann, “Forschungen in Kommagene”, IstForsch10, Berlin.
- Drijvers – Healey 1999 H.J.W. Drijvers – J.F. Healey, The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Oshroene: Text, Translations and Commentary, Leiden.
- Dunbabin 1979 K.M.D. Dunbabin, “Technique and Materials of Hellenistic Mosaics”, AJA 83/3, 265-267.
- Dunbabin 1999 K.M.D. Dunbabin, Mosaics of the Greek and Roman World, Cambridge, 1999.
- Erarslan 2005 F. Erarslan, “Perre Antik Kenti Kaya Mezarları Kazısı”, Ayıntap Dergisi 3, 16-18.
- Erarslan et al. 2011 F. Erarslan vd., “Perre Antik Kenti Nekropol Alanı 2009 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları”, 19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 363-377.
- Gürler 1994 Metropolis Hellenistik Dönem Seramiği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Harrak 1992 A. Harrak, “The Ancient Name of Edessa”, JNES 51, 209-214
- Healey 2006 J.F. Healey, “A New Syriac Mosaic Inscription” JSS 51/2, 313-327.
- Jobst et al. 1997 W. Jobst – B. Erdal – C. Gurtner, İstanbul Büyük Saray Mozaiği, İstanbul.
- Lafı 2007 E. Lafı, “A Roman Rock-Cut Cult Niche at Paphlagonian Hadrianoupolis”, 24. AST 2, 43-66.
- Leroy 1957 J. Leroy, “Mosaïques Funéraires D'Édesse”, Syria 34, 306-342.
- Levi 1947 D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Princeton, 1947.
- Luther 1999 A. Luther, “Das Datum des Orpheus-Mosaiks aus Urfā”, WO 30, 129-137.

- Önal 2002 M. Önal, *Mosaics of Zeugma*, İstanbul.
- Önal 2009 M. Önal, "Danae Evi'nin Mozaikleri", *JMR* 3, 53-69.
- Özgüç 1985 N. Özgüç, "Samsat 1984 Yılı Kazıları", 7. KST I, 221-227.
- Özgüç 1985a N. Özgüç, "Sümeysat Definesi", *Bellekten* 195, 441-450.
- Özgüç 1986 N. Özgüç, "1985 yılında Yapılmış Olan Samsat Kazılarının Sonuçları", 8. KST I, 297-304.
- Özgüç 1988 N. Özgüç, "Samsat Kazıları 1987", *Bellekten* 202, 291-294.
- Özdoğan 1977 M. Özdoğan, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzeysel Araştırmaları*, İstanbul.
- Parlasca 1983 K. Parlasca, "Das Mosaik von Mas'udije aus dem Jahre 228/229 n. Chr." *DM* 1.
- Ross 2001 K.S. Ross, *Roman Edessa, Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE*, London and Newyork.
- Rüstemoğlu 2002 J. Rüstemoğlu, *Antakya Mozaikleri*, Antakya.
- Salman 2007 B. Salman, *Orta Euphrates Mozaikleri Işığında Edessa ve Samosata Mozaikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Salman 2007a B. Salman, "Şanlıurfa Müzesinden Üç Adet Mozaik Döşeme", III. Uluslararası Mozaik Sempozyumu, M.Şahin (ed.), Bursa, 45-54.
- Salman 2008 B.Salman, "Euphrates'in Doğu Yakasında Farklı Bir Mozaik Üretim Merkezi", *Geçmişten Günümüze mozaik Köprüsü: 4. Uluslararası Mozaik Sempozyumu*, M. Şahin (ed.), Gaziantep, 123-139.
- Salman 2008a B. Salman, "Family, Death and After life According to Mosaics of the Abgar Royal Period in the Region of Osroene", *JMR* 1-2, 103-115.
- Salman 2008b B. Salman, "Adıyaman Müzesi Mozaikleri ve İstanbul Müzelerinde Bulunan Edessa Mozaikleri", 25. AST 2, 19-38.
- Salman 2008c B. Salman, "Edessa Mezar Mozaikleri", *Aktüel Arkeoloji* 7, 100-111.
- Segal 1953 J.B. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *AnSt* 3, 97-119.
- Segal 1959 J.B. Segal, "New Mosaics from Edessa", *Archaeology* 12\3, 150-157.
- Segal 2002 J.B. Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, Ahmet Arslan (çev.), İstanbul
- Serdaroğlu 1977 Ü. Serdaroğlu, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*, Ankara.
- Şahin 2007 D. Şahin, *Roma Dönemi Mozaik Betilerine Göre Nereid İkonografisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Şahin – Şahin 2006 D. Şahin – M. Şahin, "Mozaikler Işığında Kuzey-Güney Anadolu İlişkisi", *Uluslararası Geçmişten Geleceğe Zeugma Sempozyumu*, R. Ergeç (ed.), Gaziantep, 173-177.
- Taylor 1932 T. Taylor, *Two Orations of the Emperor Julian One to the Sovereign Sun and the other to the Mother of the Gods*, London.
- Waywell 1979 S.E. Waywell, "Roman Mosaics in Greece" *AJA* 83, 293-321.
- Zoroğlu 2000 L. Zoroğlu, "Samosata. Ausgrabungen in der kommagenischen Hauptstadt", J. Wagner (ed.), *Gottkönige am Euphrat: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*, 75-83.